
ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Жук В.В.

Національний університет харчових технологій

МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ КАДРІВ УНІВЕРСИТЕТІВ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ХІХ СТ.

У ХІХ ст. були засновані перші університети в Україні. Поміж інших заходів Міністерства народної освіти щодо ефективного функціонування вищих навчальних закладів імперії важливе місце займав аспект матеріального забезпечення науково-педагогічних кадрів університетів.

Порівняно з іншими суспільними верствами Російської імперії професорсько-викладацькі кадри університетів відносились до високооплачуваної категорії населення. Згідно штату Харківського університету, вміщеному в університетському статуті 1804 року, професорам призначався річний оклад у розмірі 2000 карбованців асигнаціями, ад'юнктам – 800 крб. ас., лекторам іноземних мов – 600 крб. ас., учителям малювання, танців та музики – по 500 крб. ас. Крім того, більшість професорів отримувала грошові надбавки за виконання різних посадових обов'язків в університетах. Наприклад, професору, котрий займав посаду ректора університету, виплачувалось 600 крб. ас. у рік, кожному з деканів і секретарю Ради університету – по 300 крб. ас., архіваріусу при Раді – 700 крб. ас., директору педагогічного інституту при університеті – 500 крб. ас., інспектору казенних студентів – 400 крб. ас., секретарям приватних зібрань – по 100 крб. ас. і т. д. [1].

Чимало тогочасних професорів, окрім основної викладацької та наукової роботи в університетах, ще працювало за сумісництвом в інших державних та приватних навчальних закладах імперії (викладали в інститутах, ліцеях, гімназіях, прогімназіях, школах, семінаріях, училищах тощо, а також виконували обов'язки інспекторів чи попечителів означених навчальних закладів та ін.). З 3 січня 1817 року постановою «Про дозвіл професорам і учителям викладати навчальні предмети у різних класах і місцях» Міністерство народної освіти офіційно дозволило, зокрема, професорам та викладачам університетів працювати за сумісництвом в інших навчальних закладах імперії, підпорядкованих міністерству [2]. Метою означеного рішення було як піклування про покращення матеріального

становища працівників науки та освіти, так і турбота про заповнення великої кількості незаміщених викладацьких посад у тогочасних вищих, середніх та нижчих навчальних закладах Російської імперії.

Деяким професорам та ад'юнктам після заміщення університетської посади надавалися казенні квартири. А іншим, згідно постанови Міністерства народної освіти від 16 грудня 1805 року «Про призначення квартирних грошей професорам і ад'юнктам Харківського університету», виплачувалися так звані «квартирні» гроші у розмірі 500 крб. ас. на рік – професорам, та 200 крб. ас. – ад'юнктам. Це рішення було прийняте за клопотанням тогочасного попечителя Харківського університету графа Потоцького з огляду на суттєвий зріст цін у Харкові, особливо на найом квартир [3]. Харківський університет, разом з Дерптським, став першим університетом Російської імперії, де почали виплачуватися означені грошові надбавки. Квартирні гроші сплачувалися надалі викладачам усіх імператорських університетів (у тому числі Київського та Одеського) незмінно до 1917 року. Їхні розміри встановлювалися в університетських статутах.

Таким чином, заробітна платня професорсько-викладацьких кадрів університетів Російської імперії (у тому числі й Харківського) вважалася цілком достатньою лише у першому десятилітті XIX ст., особливо у порівнянні з платнею інших державних чиновників, наприклад, учителів гімназій та училищ, які отримували від 150 до 750 крб. ас. на рік.

Але, коли у зв'язку з погіршенням міжнародної ситуації і запровадженням Наполеоном I континентальної блокади Великобританії ціни на предмети першої необхідності підвищились у 4-5 разів, жити на існуючу платню викладачам університетів виявилось скрутно і вже у 1810 р. виникло клопотання професорів Харківського університету про збільшення їх грошового утримання [4]. Та розміри окладів науково-педагогічних кадрів університетів Російської імперії (у тому числі й українських) були істотно підвищені лише у 30-х рр., одночасно з виданням нових університетських статутів. У статуті відкритого 1834 р. Київського університету Св. Володимира його викладачам були встановлені наступні оклади: ординарні професори отримували по 4000 крб. ас. платні та 500 крб. ас. квартирних на рік, екстраординарні професори – відповідно по 3000 та 400 крб. ас., професори богослів'я і церковного права та ад'юнкти – по 2000 та 300 крб. ас., лектори іноземних мов – по 1700 та 300 крб. ас., учитель малювання – 1200 крб. ас. платні, а учителі мистецтв – по 1000 крб. ас. Як і раніше, багато викладачів за виконання посадових обов'язків в університетах отримували грошові надбавки. Так, професору, котрий перебував на посаді ректора, призначалася додаткова платня у розмірі 1000 крб. ас. річних, деканам – по 500 крб. ас., членам

училищного комітету – по 360 крб. ас. і т. д. [5]: Для інших університетів Російської імперії нові професорсько-викладацькі оклади були встановлені у загальноуніверситетському статуті 1835 р. Розміри платні працівникам Харківського університету практично збігалися з наведеними вище сумами, встановленими для викладацького корпусу Київського університету. Але деякі з окладів дещо різнилися. Зокрема, лектори іноземних мов та учитель малювання отримували по 1600 крб. ас. річних [6]. Як видно, розміри жалування професорів, ад'юнктів та учителів були підвищені приблизно у 2 рази, а лекторів іноземних мов – навіть більше ніж у 3 рази.

З 1842 р. розміри грошового утримання науково-педагогічних кадрів Київського університету були дещо підвищені. За штатами нового статуту цього вузу, виданого того року, ординарним професорам призначалися річні посадові оклади у розмірі 1200 карбованців сріблом та квартирні сумою у 150 крб. ср. Оскільки 1 карбованець сріблом дорівнював 3,5 карбованця асигнаціями, то означена сума у асигнаційному еквіваленті складала 4200 крб. платні та 525 крб. квартирних. Професори богослов'я у матеріальному забезпеченні зрівнялися з екстраординарними професорами. Їхні річні оклади дорівнювали по 860 крб. ср., квартирні – по 120 крб. ср. (3010 та 420 крб. ас.), ад'юнктам призначалося по 600 крб. ср. платні та 90 крб. ср. квартирних щорічно (2100 та 315 крб. ас.), лекторам іноземних мов – по 500 та 90 крб. ср. відповідно (1750 та 315 крб. ас.), учителям мистецтв – по 500 крб. ср. (1750 крб. ас.). Як видно, найсуттєвішим було підвищення грошового утримання молодшого викладацького складу – лекторів іноземних мов та учителів мистецтв, а також професорів богослов'я. Підвищення платні екстраординарним професорам та ад'юнктам було взагалі мізерним. Збільшилися й грошові надбавки професорам і викладачам, які виконували різні обов'язки за університетським правлінням. Так, професор, який обіймав посаду ректора, отримував 300 крб. ср. на рік додаткової платні (1050 крб. ас.), посаду декана – 150 крб. ср. (525 крб. ас.) [7]: Порівнюючи наведені дані, можна констатувати, що грошове утримання науково-педагогічних працівників Київського університету св. Володимира протягом більше ніж двадцяти років у середині XIX ст. перевищувало (хоч і не набагато) за розмірами платню їхніх колег у більшості інших університетів Російської імперії (у тому числі й у Харківському). Очевидно, причина цього полягала у піклуванні Міністерства народної освіти про якнайшвидше заповнення вакантних кафедр, яких налічувалася значна кількість у перші десятиліття існування Київського університету.

За часів реформ імператора Олександра II, 1863 р., був виданий новий загальноуніверситетський статут. У процесі його вироблення жваво

обговорювалося питання матеріального забезпечення професорсько-викладацьких кадрів університетів. Превалювала думка про необхідність суттєвого підвищення грошового утримання працівників вищих навчальних закладів. Мотивувалося це побажанням відчутним зростанням дорожнечі життя та зменшенням купівельної спроможності карбованця. Так, відомий російський економіст, професор Горлов склав 1862 р. приблизний розрахунок мінімальних витрат невеликої професорської родини, причому сума у 2932 крб. 50 коп. була підрахована за умов, що у такій родині не будуть хворіти, приймати гостей, утримувати дачу, подорожувати, виїжджати на курортний відпочинок і т. п. Для хоча б помірного задоволення зазначених потреб, на думку Горлова, професору потрібно було збільшити річний бюджет до 4000 крб. ср., а при 5000 крб. ср. життя професора мало б зробитися цілком прийнятним в усіх відношеннях [8]. Розрахунки ад'юнкта В. Патканова (наведені у таблиці 1) [9], зроблені на початку 60-х рр., показують приблизні грошові суми річних витрат учених університетів Російської імперії.

Таблиця 1

Приблизні грошові суми річних витрат учених університетів Російської імперії на початку 60-х рр. XIX ст. (за розрахунками ад'юнкта В. Патканова)

<i>Витрати</i>	<i>Ординарного професора (крб. ср.)</i>	<i>Ад'юнкта (доцента) (крб. ср.)</i>
Квартира і дача	700	500
Дрова і вода	200	100
Прислуга	150	130
Освітлення	50	50
Одяг	350	300
Книги та письмові приладдя	400	200
Стіл (їжа), чай та ін.	1500	900
Лікар, аптека	150	120
Візник	150	100
Пральня	150	100
Домашній ремонт і непередбачені витрати	200	–
Разом	4000	2500

Незважаючи на означені пропозиції, за штатами статуту 1863 р., розмір грошового утримання професорсько-викладацьких кадрів хоч і був значно підвищений, але не у повній мірі відповідав бажанням та очікуванням працівників університетів Російської імперії. Ординарним професорам призначалися на рік: оклад – 2400 крб. ср., квартирні сумою 300 крб. ср., а також нова грошова

надбавка, так звані «столові», у розмірі 300 крб. ср. Таким чином, сумарна платня дорівнювала 3000 карбованців сріблом (або 10500 карбованців старими асигнаціями). Професори богослов'я зрівнялися за своїм статусом з ординарними професорами і за штатами отримували також сумарну платню розміром 3000 крб. ср. Екстраординарні професори отримували оклад 1600 крб. ср., а також по 200 крб. ср. квартирних і столових (загальна сума – 2000 крб. ср. або 7000 крб. ас.), у доцентів, котрі прийшли на зміну ад'юнктам, оклад складав 900 крб. ср., квартирні та столові – по 150 крб. ср. (сумарно – 1200 крб. ср. чи 4200 крб. ас.), лекторам іноземних мов призначалося по 800 крб. ср. окладу та по 100 крб. ср. квартирних та столових (у сумі 1000 крб. ср. або 3500 крб. ас.). Відповідно зросли і грошові надбавки за виконання посадових обов'язків в університетах. Так, ректору призначалося 1500 крб. ср. додаткової платні (що складало 5250 крб. ас.), проректору – 1000 крб. ср. (3500 крб. ас.), деканам – по 600 крб. ср. (2100 крб. ас.), членам екзаменаційного комітету та секретарям факультетів – по 300 крб. ср. (1050 крб. ас.). Статутом 1863 р. була введена позаштатна посада приват-доцента. Грошове утримання цим викладачам виділялося із «спеціальних коштів» університетів і не повинно було перевищувати 1000 крб. ср. на рік одній особі [10].

Не зважаючи на подальше подорожчання життя у наступні десятиліття другої половини XIX ст., державне утримання професорсько-викладацького складу імператорських університетів Російської імперії залишилося на попередньому рівні. Це ще болючіше вдарило по матеріальному стану працівників вищих навчальних закладів. Особливо це стосувалося трьох університетів України. Професори та викладачі університетів Києва, Харкова та Одеси мали нижчі посадові оклади від своїх колег у Москві та Санкт-Петербурзі, оскільки столичні університети завжди мали вищий статус від провінційних. У той же час означені українські міста за дорожнечою квартир та інших предметів першої необхідності не відрізнялися від столиць. Знецінення паперових грошей, яке досягло максимуму у 80-х рр., особливо сильно позначилося на добробуті викладацького персоналу, тим більше, що останній в силу свого становища повинен був досить часто звертатися за покупками товарів іноземного походження (книги, інструменти і т. п.) [11]. Проте загальноуніверситетський статут 1884 року залишив у вигляді «тимчасових» попередні штати [12], надавши лише професорам студентський гонорар (система плати зі студентів на користь окремих викладачів) [13]. Згідно статуту 1884 р. в університетах Російської імперії посада доцента була скасована. Їх місце зайняли приват-доценти. Праця приват-доцентів оплачувалася не тільки з державного бюджету, а й з університетських так званих «спеціальних коштів», котрі наповнювалися внесеними за навчання грошами студентів, а також

за рахунок того ж таки студентського гонорару. Залишаючись у якості позаштатних працівників, приват-доценти порівняно з доцентами мали нижчий правовий статус, їх становище в університеті було невизначеним та неусталеним. У той же час їм було призначене колишнє грошове утримання доцента – 1200 крб. ср. на рік.

Порівнюючи матеріальне становище вітчизняних учених і їхніх колег із закордонних університетів, можна відмітити, що у першій половині XIX ст. воно перебувало приблизно на однаковому рівні, а от у другій половині XIX ст. добробут іноземних науковців був набагато ліпшим від вітчизняних. Так, жалування професорів університетів Німеччини наприкінці XIX ст. становило від 4000 до 7000 марок на рік, а відомі, і тим більше видатні учені отримували 9-10 тис. марок щорічно. І це без врахування студентського гонорару, який досягав 2400 марок на рік у професорів провінційних університетів і 4000 марок у професорів Берлінського університету, а інколи й більше. Ці доходи були суттєво вищими ніж у вітчизняних учених [14].

Гонорарна система була перенесена за прикладом найавторитетніших на той час у світі університетів Німеччини. Введення цієї системи, на думку Міністерства народної освіти, мало на меті не тільки відчутно поліпшити матеріальне становище науково-педагогічних кадрів університетів Російської імперії, а й, за рахунок підвищення професійної конкуренції, значно покращити якість навчального процесу у вузах. Вважалося, що за рівних умов той викладач, який краще викладає, буде мати більше слухачів, отже, це спонукатиме професорів підвищувати якість викладання. Гонорар мав спонукати і студентів відноситися уважніше до лекційних занять, оскільки вони за них платили гроші. Розмір гонорару складав 75 коп. на медичному факультеті і 1 крб. на інших за кожен тижневу годину у півріччя. В результаті плата за навчання підвищилась до 100 крб. ср. на рік.

Ця система гонорару почала діяти в університетах Російської імперії з осені 1885 р. Але вона не прижилася. Як зазначає професор Ю.А.Кулаковський, з часу свого впровадження гонорарна система «стала повною аномалією» для університетів. За відсутності академічної свободи, існуючої у німецьких університетах, система плати зі студентів на користь окремих викладачів у Росії не виконувала тих функцій, які були покладені на неї університетським статутом. Гонорар, при обов'язкових предметах слухання, повністю втратив своє стимулююче значення для викладачів. Яким би унікальним і привабливим не був спеціальний курс, він абсолютно не міг конкурувати з нормативним в плані відвідування студентами. До того ж система гонорару від початку наразилася на масу негативних відгуків, насамперед, з боку університетської професури. За

існуючим становищем гонорар розподілявся між професорами не у залежності від ступеня наукової кваліфікації чи педагогічної талановитості ученого, а від кількості студентів на тому чи іншому курсі відповідного факультету [15].

У 1897 р. комісія, створена Радою Харківського університету, підрахувала середні розміри піврічних гонорарів по кожному факультету. Виявилася наступна картина. Найбільший гонорар отримували професори юридичного факультету – 421 крб. за півріччя, оскільки вони часто читали по два предмети, а факультет був наймасовішим. На медичному факультеті середній гонорар одного професора складав 396 крб., на фізико-математичному – 230 крб., історико-філологічному – 26 крб. Приват-доценти юридичного факультету отримували 124 крб. гонорару за півріччя, в той час як їхні колеги на історико-філологічному факультеті – лише 15 крб. [16].

Отже, завдяки гонорарній системі, наприкінці ХІХ ст. в університетах Російської імперії відбулася суттєва диференціація матеріального становища професорсько-викладацького складу різних факультетів. Викладачі медичного і, особливо, юридичного факультетів стали отримувати чималі додаткові суми грошових винагород (у деякого з професорів-правознавців гонорар досягав 12000 крб. на рік, а то й більше), оскільки їхні лекції слухала більша кількість студентів ніж на фізико-математичному та історико-філологічному факультетах. Професура останніх (особливо історико-філологічних факультетів), відпрацьовуючи не меншу кількість лекційних годин, отримувала значно менші суми гонорару. Деякі з них були просто принизливими і складали менше 10 крб. на рік. Означені мізерні гонорари отримували навіть такі видатні учені, як мовознавець О.О.Потебня. За підрахунками видатного вітчизняного історика Д.І.Багалія, який присвятив дослідженню економічного становища тогочасних університетів кілька праць, у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. щорічна сума гонорару професорів юридичних факультетів імператорських університетів перевищувала у середньому щорічну суму гонорару професорів історико-філологічних факультетів у 12,5 разів у Київському університеті, у 9,7 разів у Одеському університеті і у 5,7 разів у Харківському університеті. Цікаво, що серед усіх університетів Російської імперії, українські за величиною цього показника займали відповідно 1, 2 та 4-е місця, тобто, диференційованість розмірів гонорару між факультетами в університетах України була на той час найбільшою в імперії [17].

У доповідях комісій, обраних радами імператорських університетів у 1901 р., для відповіді на питання, запропоновані Міністерством народної освіти про зміну університетського статуту, було майже одноголосно висунуто пропозицію про скасування гонорарної системи. Усі університети Російської імперії, у тому числі й три українських, навели біля 20 причин, чому гонорари мають бути

відмінені. Зазначалося, що система гонорару зовсім не досягла поставленої перед нею статутом 1884 р. мети – запровадження професійної конкуренції між викладачами та поліпшення викладання, для більшості викладачів це нововведення істотно не покращило матеріального становища, особливо відносно приват-доцентів, гонорар представляв собою систему нерівномірної винагороди за працю і випадкової, несправедливої її оцінки, викликав колізії і псував товариські стосунки між викладачами, виявився вкрай обтяжливим для більшості студентів і т. д. [18]. Більшість професорів висловилися за підвищення фіксованих посадових окладів або, у разі залишення гонорару, за збирання студентських грошових внесків до загального університетського фонду, а потім розподілення їх між викладачами за так званою «австрійською системою» – у відповідності до заслуг і праці кожного ученого, тобто, більш-менш рівномірно.

Але, не зважаючи на перманентну критику з боку професорської корпорації, система гонорару продовжувала існувати в університетах Російської імперії ще й на початку ХХ ст.

Висновки університетських комісій початку ХХ ст. свідчать про нерозв'язання імперським урядом проблеми достатнього матеріального забезпечення науково-педагогічних кадрів університетів Російської імперії. Більшість професорів пропонували підвищити платню: для ординарних професорів до 6000 крб. ср. на рік, для екстраординарних – до 4000 крб. ср. [19]. Означені суми були мотивовані грошовими витратами тогочасних професорських родин. Так, за розрахунками одного харківського професора (наведені у таблиці 2), які він вів з 1892 по 1896 рр. включно, помірковані витрати його родини, яка складалася з дружини та двох дітей підліткового віку, становили приблизно 4173 крб. ср. на рік [20]. Тогочасні ж ціни на окремі промислові і продовольчі товари були такими: костюм – 8 крб., пальто – 11 крб., швейцарський годинник – 10 крб., обід в трактирі – 16 коп. [21].

Таблиця 2

Приблизні щомісячні грошові витрати родини одного з професорів Харківського університету протягом 1892-1896 рр. (за його власними розрахунками)

На найом приміщення	58 крб. 33 коп.
Опалення	10 крб. 00 коп.
Освітлення	3 крб. 36 коп.
Служниця	35 крб. 70 коп.
Їжа	94 крб. 17 коп.
Одяг та взуття	40 крб. 00 коп.

Навчання дітей та книги	22 крб. 92 коп.
Утіхи та ласощі	12 крб. 37 коп.
Лікування та ліки	9 крб. 88 коп.
Паління	3 крб. 42 коп.
Візники	5 крб. 01 коп.
Благодійність	7 крб. 67 коп.
Ремонт господарського інвентарю, прання білизни, лагодження меблів, роздача на горілку та інші випадкові витрати	44 крб. 88 коп.
Разом у місяць	347 крб. 71 коп.

Фінансова скрута, змушувала багатьох університетських професорів та викладачів суміщати роботу в університеті з викладанням в інших навчальних закладах або зі службою на стороні. Іноді це призводило до негативних наслідків. Так, надмірне захоплення деяких професорів медичних факультетів приватною практикою, котре пояснювалося, у тому числі, і значною нестачею лікарів навіть в університетських містах, відчутно зашкоджувало викладанню і призводило до різних зловживань [22]. Наприклад, у Харківському університеті студенти були вельми невдоволені професором І.Й. Калиниченком, котрий, будучи людиною обдарованою, одним з найкращих лікарів у місті, більшість часу присвячував приватній практиці, а лекції читав абияк, за чужим друкованим текстом [23]. Набуло значного поширення таке явище, як пансіонерство, коли професори приймали до себе на проживання забезпечених молодих людей, які бажали вступити до університету, і протегували їм при складанні вступних, а потім і курсових іспитів. Пансіонерством займалися професори, котрі вбачали у своїй посаді синекуру і піклувалися лише про визискування з неї доходу. Як стверджував сучасник, саме завдяки пансіонерству чимало професорів університету придбали у Харкові кам'яні будинки. Проти порочної системи «злоякісного пансіонерства» боролися М.М.Лунін, М.Т.Костир, О.І.Палюмбецький та інші чесні учені. У деяких випадках хабарництво практикувалось у примітивно-безсоромних формах. Наприклад, професор класичної філології Харківського університету С.С.Лук'янович приймав дарунки навіть у вигляді срібних ложок, а професор богослов'я цього ж університету перед іспитом брав зі студентів розписки з зобов'язанням винагороди [24].

Недостатнім було і грошове утримання професорських стипендіатів (аспірантів). Молоді люди, котрі готувалися до набуття наукових ступенів і планували присвятити себе служінню науці та освіті, не відносилися до осіб, забезпечених державою належним чином у матеріальному відношенні. На початку

XIX ст., згідно встановлених університетським статутом 1804 року штатів, їм призначалося річне грошове утримання у розмірі 300 крб. ас. [25]: До кінця століття, зважаючи на суттєве подорожчання життя в імперії, воно збільшилося ненабагато – 600 крб. ср. (2100 крб. ас.) річних для тих, хто залишався при вітчизняних університетах і 1200 крб. ср. (4200 крб. ас.) – для відряджених на навчання за кордон. Але й ця незначна стипендія була недоступна більшості пошукувачів. Наприкінці XIX – на початку XX ст. її отримували менше 50% усіх залишених при імператорських університетах для підготовки до педагогічної діяльності [26]. Комісії, обрані радами імператорських університетів у 1901 р., для відповіді на питання, запропоновані Міністерством народної освіти про зміну університетського статуту 1884 р., у своїх доповідях визнали повністю незадовільним матеріальне забезпечення «професорських стипендіатів» і у більшості своїй рекомендували уряду підвищити грошове утримання молодих учених до 1200 крб. ср. на рік для залишених при вітчизняних університетах [27] та від 1800 до 3000 крб. ср. на рік для відряджених за кордон [28]. Але «професорські» стипендії були підвищені (приблизно вдвоє) лише у 1909 р.

Пенсійне забезпечення професорсько-викладацького складу університетів було встановлене з самого початку існування цих вищих навчальних закладів. Як було вказано у ввірчій грамоті відкритого 1805 р. Харківського університету, кожний науково-педагогічний працівник (професор, ад'юнкт, лектор чи вчитель), який прослужив в університеті не менше 5 років і залишив роботу в цьому університеті, мав право на отримання пенсії. Професорам та викладачам, які пропрацювали у галузі університетської освіти не менше 25 років, по виході на заслужений відпочинок призначалися пенсії у розмірі повного посадового окладу, який вони отримували, працюючи останній рік в університеті. Виплачувалися ці пенсії до кінця життя і незалежно від того, чи мешкав відставний учений в Російській імперії, чи за кордоном. Тим ученим, котрі прослужили у закладах Міністерства народної освіти менше 25 років, призначалися пенсії у розмірі половини останнього річного посадового окладу або менше в залежності від терміну служби та заміщуваної посади. У випадку, якщо професор чи викладач тяжко захворював під час служби в університеті, внаслідок чого не міг займатися викладацькою і науковою роботою, йому теж призначалася пенсія у розмірі половини річного окладу. Також законом були передбачені грошові виплати сім'ям померлих під час університетської служби учених. Їх розміри визначались відповідно від терміну служби ученого у закладах Міністерства народної освіти та його посади. Виплачувались вони вдовам та дітям (до досягнення повноліття) учених як у формі одноразової допомоги, так і регулярних щорічних виплат. Кошти на виплати означених пенсій та грошових допомог виділялися з

університетського пенсійного фонду (капіталу), який був утворений у кожному імператорському університеті за розпорядженням Міністерства народної освіти [29].

Протягом наступних десятиліть XIX ст. система пенсійного забезпечення науково-педагогічних кадрів університетів України неодноразово коригувалася, деталізувалася та оптимізувалася, але викладені вище основні принципи залишалися незмінними. Так, з 18 листопада 1836 р., згідно з виданим Міністерством народної освіти «Положенням про набуття чинів та про визначення пенсій і одноразових допомог за навчальною частиною Міністерства народної освіти», особам, які займалися викладацькою діяльністю, встановлювалися наступні розміри пенсій: вислуживший безпородно за навчальною частиною Міністерства народної освіти 25 років і більше, отримував пенсію у розмірі повного останнього окладу свого жалування; від 20 до 25 років – дві третини окладу; від 15 до 20 років – одну третину окладу; від 10 до 15 років – отримував одноразову допомогу у розмірі повного річного окладу. До того ж за кожні наступні 5 років вислуги, особа, котра вже вислужила 25-річний термін, додатково отримувала ще 1/5 частину від пенсії, яка виплачувалася їй на той час [30].

Лише з 1832 р. почало діяти правило, згідно з яким заслуженим професорам, котрі продовжували службу в університетах, одночасно виплачувалися як посадовий оклад так і пенсія. Звання заслуженого професора присуджувалося тим ученим, які перебували на посадах ординарного чи екстраординарного професора і безперервно прослужили 25 років у галузі університетської освіти. Усі інші учені мали право на отримання пенсії лише після закінчення служби в університеті, а до того їм виплачувалося тільки жалування у розмірі посадового окладу. Про це йшлося у постанові Міністерства народної освіти від 9 листопада 1832 р. «Про правила, якими можуть чиновники, котрі отримали за навчальною частиною за вислугу років пенсії, користуватися, продовжуючи службу» [31]. А з 9 квітня 1845 р. постановою Міністерства народної освіти «Про пояснення правил про пенсії за навчальною частиною» право одночасної виплати як жалування так і пенсії з надбавками за кожні наступні 5 років служби отримували вже не тільки працюючі заслужені професори, а й всі інші представники професорсько-викладацького корпусу університетів (ад'юнкти, доценти, лектори та учителі), котрі вислужили 25 років за навчальною частиною Міністерства народної освіти і залишилися на службі в університеті [32].

Рівень матеріального добробуту університетських професорів та викладачів не завжди визначався лише розмірами університетського жалування. Багато професорів викладали за сумісництвом або виконували функції попечителів в

інших вищих, середніх та нижчих навчальних закладах імперії, працювали в редакціях журналів та газет, давали приватні уроки (медики займались приватною практикою), займали посади мирових суддів, працювали в земських управах, були членами або членами-кореспондентами наукових академій і товариств і т. п. Деякі учені дворянського походження володіли спадковими родовими маєтками. Так, наприкінці XIX ст. у Харківському університеті налічувалося 4 викладача-землевласника, у Новоросійському таких було шестеро, у Київському – 7 [33]. Декому з викладачів перепадали значні статки від власних дружин, померлих родичів і т. п. Багато з професорів, яким вдалося накопичити протягом життя чималі суми коштів, витрачали їх на благодійність. Так, професор медичного факультету Харківського університету В.Г.Лашкевич (син священика з Подільської губернії) заповів університетській клініці 20000 крб. і стільки ж нужденним студентам, учням ремісничого училища і селянам свого села, де він народився [34]. Декілька професорів заснували з власних капіталів в університетах грошові премії та стипендії для студентів та аспірантів, котрі визначалися своїми здібностями у навчанні. Серед них професори Харківського університету – правознавці О.І.Палюмбецький та М.М.Алексєєнко, Київського – медик В.О.Караваєв, математик І.І.Рахманінов та ін. Видатний вітчизняний історик, етнограф та письменник М.І. Костомаров у 1880 р. пожертвував велику суму грошей імператорській Академії Наук на заснування премії за складання Малоросійського словника. Але в той же час багато відомих учених закінчували свої дні у злиднях. Так, знаменитий вітчизняний ботанік, професор Одеського та Харківського університетів Л.С.Ценковський сам вимушений був користуватися допомогою учнів та шанувальників, жив і помер у нужді [35].

Таким чином протягом усього XIX ст. царський уряд матеріально не забезпечував належним чином науково-педагогічні кадри університетів. Щоправда, порівняно з більшістю інших верств населення (робітники, селяни, духовенство), матеріальне становище працівників науки та освіти перебувало на пристойному рівні. Але, врахувавши їхній соціальний статус у суспільстві, можна зрозуміти висновки професорських комісій, що постійно наголошували на недостатньому фінансовому забезпеченні науково-освітніх закладів та установ імперії у цілому і науково-педагогічних працівників університетів зокрема. З огляду на постійне подорожчання життя у країні, підвищення посадових окладів професорів та викладачів не призводили до покращення їх добробуту. Не могли суттєво змінити ситуацію і нововведення, що здебільшого мали негативні наслідки, як, зокрема, введення 1884 р. гонорарної системи. Взагалі, можна стверджувати, що постійна незаміщеність університетських посад протягом усього XIX ст. була викликана насамперед незадовільним грошовим утриманням

професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів. З цього ж приводу багато талановитих молодих учених віддавали перевагу державній чиновницькій службі перед науково-педагогічною кар'єрою. Недостатнє матеріальне забезпечення професорсько-викладацького корпусу університетів у комплексі з іншими напрямками науково-освітньої політики царського уряду обумовлювали постійне відставання Російської імперії, й України, як її складової частини, у цій галузі від інших розвинених країн Європи.

Література

1. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1802–1825). Штаты и приложения. – СПб., 1864. – Т. 1. – 12 с.
2. Там само. – Стб. 875-878.
3. Там само. – Стб. 382-383.
4. Доклад комиссии, избранной Советом Харьковского университета для ответа на вопросы, предложенные Министерством народного просвещения об изменении устава 1884 года. – Харьков., 1901. – 49 с.
5. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1825-1839). Штаты и приложения. – СПб., 1864. – Т. 2, отд. 1. – С. 16-17.
6. Там само. – С. 32.
7. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1840-1855). Штаты и приложения. – СПб., 1864. – Т. 2, отд. 2. – С. 17-19.
8. Доклад комиссии, избранной Советом Харьковского университета для ответа на вопросы, предложенные Министерством народного просвещения об изменении устава 1884 года. – Харьков., 1901. – С. 50-51.
9. Замечания на проект общего устава императорских российских университетов. – СПб., 1862. – Ч. 1. – 192 с.
10. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1855-1864). Штаты и приложения. – СПб., 1865. – Т. 3. – С. 66-68.
11. Доклад комиссии, избранной Советом Харьковского университета для ответа на вопросы, предложенные Министерством народного просвещения об изменении устава 1884 года. – Харьков., 1901. – 52 с.
12. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1884). – СПб., 1893. – Т. 9. – Стб. 1027-1030.
13. Там само. – Стб. 1019.
14. Кулаковский Ю. А. Гонорар в русских университетах. – К., 1897. – С. 31-34.
15. Там само. – С. 18-19.
16. Записки императорского Харьковского университета 1898 г. – Харьков, 1898. – Кн. 1. – 10 с.

17. Багале́й Д. И. Экономическое положение русских университетов. – СПб., 1914. – С. 29-30.
18. Сводная записка о материалах, поступивших в Министерство народного просвещения по вопросам о желательных изменениях в устройстве императорских российских университетов. – СПб., 1902. – С. 21-22.
19. Там само. – С. 25-26; Багале́й Д. И. Экономическое положение русских университетов. – СПб., 1914. – С. 15-16.
20. Доклад комиссии, избранной Советом Харьковского университета для ответа на вопросы, предложенные Министерством народного просвещения об изменении устава 1884 года. – Харьков., 1901. – С. 52-53.
21. Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (XIX в.). Историко-социологический очерк. – К., 1991. – 98 с.
22. Ильинский А. И. За полстолетия, 1841-1892: Воспоминания о пережитом // Русская старина. – 1894. – № 4. – 8 с.
23. Любарский И. В. Воспоминания о Харьковском университете 1850-1855 гг. // Исторический вестник. – 1891. – № 8. – С. 382; Мечников И. И. Страницы воспоминаний: Сб. автобиограф. ст. – М., 1946. – 11 с.
24. Эймонтова Р. Г. Русские университеты на грани двух эпох: от России крепостной к России капиталистической. – М., 1985. – С. 83-84.
25. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1802–1825). Штаты и приложения. – СПб., 1864. – Т. 1. – 12 с.
26. Галкин К. Т. Высшее образование и подготовка научных кадров в СССР (XVIII в. – 1957 г.). – М., 1958. – 57 с.
27. Сводная записка о материалах, поступивших в Министерство народного просвещения по вопросам о желательных изменениях в устройстве императорских российских университетов. – СПб., 1902. – 50 с.
28. Там само. – С. 53-54.
29. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1802–1825). – СПб., 1864. – Т. 1. – Стб. 258-260.
30. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1825-1839). – СПб., 1864. – Т. 2, отд. 1. – Стб. 941-944.
31. Там само. – Стб. 402-403.
32. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1840-1855). – СПб., 1864. – Т. 2, отд. 2. – Стб. 490.
33. Щетинина Г. И. Университеты в России и Устав 1884 года. – М., 1976. – 186 с.
34. Кононенко В. И. Ученик С. П. Боткина – В. Г. Лашкевич // Врачебное дело. – 1954. – № 6. – 548 с.

35. Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (XIX в.). Историко-социологический очерк. – К., 1991. – 26 с.

Купчик О.Р.
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ РСР ЩОДО ДЕЗОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕМІГРАЦІЇ

Перехід військ Директорії УНР на територію Польської республіки 21 листопада 1921 р. та ліквідація армії Врангеля в Криму в листопаді того ж року спричинили встановлення радянської влади на терені майже усієї України. Проте, зміцненню радянської влади в Україні перешкоджала міжнародна ізоляція Української СРР з боку країн Заходу. Зовнішньополітичний аспект становлення радянської держави ускладнювався перебуванням в екзилі уряду УНР і продовженням виконання його посольствами представницьких функцій за кордоном. З метою подолання міжнародної ізоляції й досягнення зовнішньополітичного визнання, уряд УСРР вжив низку заходів, спрямованих на дезорганізацію, моральне і політичне розладнання діяльності української еміграції. Встановлення дипломатичних відносин і початок роботи повноважних представництв Української РСР у Варшаві, Празі, Відні й Берліні – у центрах перебування основної маси політичної еміграції, сприяло виконанню українським радянським урядом даного завдання.

Заходи уряду УРСР в цій сфері роботи були зумовлені небезпекою, яка виходила від діяльності української політичної еміграції за кордоном, зокрема: 1) знаходження основної частки емігрантів на території сусідніх з УРСР країн (Польща, Румунія, Чехословаччина), і можливість їх оперативного повернення в Україну для проведення подальшої боротьби, 2) наявність у бійців Армії УНР (розташованої у Польщі й Румунії), статусу інтернованих, а не військовополонених, 3) існування на території Польської республіки політичних організацій (партій) української еміграції та уряду УНР в екзилі (їх нелегальна діяльність обумовлена 5-ю статтею Ризького мирного договору – зобов'язання урядів УРСР і Польщі: *„не створювати й не підтримувати організацій, які мають своєю метою збройну боротьбу з другою стороною, або чинять замах на її територіальну цілісність, або готують повалення її державного чи громадського ладу шляхом насильства, так само, як і організацій, що дають собі роль уряду іншої сторони, або частини її території”* [1]. Проте, зважаючи на нелегальну